

САМОНАЕМАНИЕТО В БЪЛГАРИЯ

Самонаемането увеличава актуалността си като възможност за реализиране на гъвкава заетост при ограничено работодателско търсене. В България то има добре утвърдено икономическо и социално значение за поддържане на определени равнища на заетостта и като изход от безработицата. Промяната на икономическата обстановка при сегашната криза, но и утвърждаването на интегрирания подход към заетостта и прилагане на принципите за гъвкавост и сигурност наложиха преосмисляне на досегашни масово приети характеристики на заетостта. Във връзка с това става необходимо оценяването по нов начин на възможностите за развитие на бизнеса на самонаемите не само като преход към заетост, а и като реална и печеливша сфера както и като област за професионално развитие. Изследването е насочено именно към корекция или оборване на досегашни тези, както и към формулиране на актуални проблеми и решения в полза на гъвкавостта и сигурността в самонаемането и чрез него.

JEL: J21; J08; J16; J18

Практиката е доказала, че при свит пазар на труда, един от начините за започване на работа за лицата с някои групи професии е организирането на собствен бизнес. Така те компенсират ниското работодателско търсене и реализират свои реални възможности за наемане² чрез прилагане на индивидуалната си инициатива. От друга страна самонаемането е динамичен процес, който също като наемането се активизира в периоди на икономически възход. Тогава то може да прояви своето многообразие от форми на

¹ Победа Луканова е ст.н.с. д-р в Икономическия институт на БАН, секция „Макроикономика“, тел: 8104039, факс: 9882108.

² Общоприетият смисъл на термина „възможност за наемане“ се отнася до потенциала на отделния индивид за намиране на работа (или за смяната ѝ с по-подходяща). В по-широкия смисъл на разбиране на този термин той се представя като показател за шансовете за заетост, разглеждани от позицията на обществото или правителството, т.е. като показател за възможности за постигане на пълна заетост. (Източник: Glossary, WORKS (Changes in work project). http://www.worksproject.be/Glos_and_defint_e.htm)

организиране на собствен бизнес и да има принос за постигането на прогресивни цели свързани с високата заетост”.³

В България, както и в други страни от обединена Европа самонаемането най-често се свързва с работата на едноличните търговци, лицата със свободни професии, земеделските производители, семейни работници в домашното стопанство, работодатели, наети по граждански договори за определен период и други. Освен терминът „самонаети” в стопанската практика и в публикации се използва и този за предприемачите⁴ (и предприемачеството). Самонаемането може да означава и предприемачество при наличие на динамична и иновативна стопанската дейност. Поради това по-нататък при разглеждането на проблеми и политики по отношение на самонаетите се приема, че те могат да включват и предприемачите без да се прави опит за очертаване на сегмента на иновативните работодатели – предприемачи, което е извън предмета на това изследване.

Въпреки привидното „многообразие” от представяне на професионалната специфика на самонаетите, дефинициите за групата се градят върху единни критерии от Европейското законодателство и практика. Според Директива 86/613 на Европейския икономически съвет за такива се смятат „всички лица извършващи платена и продуктивна трудова дейност за тяхна собствена сметка, включително земеделски стопани и представители на свободни професии, чиято дейност е съобразена с условията на националното законодателство”. Очевидно самонаемането се приема като комплексна практика, която покрива изключително широко разнообразие от дейности, но при подчертаване на това, че те са за собствена сметка и в съответствие със законодателството.

Актуалността на реализацията на самонаемането в България насочи интереса към проблеми от гледна точка на заетостта, социалното осигуряване и активните политики на пазара на труда. Съдържанието на тези проблеми е съпоставено с такива в други страни-членки на ЕС. В процеса на анализ се

---

³ Това е основната интегрирана цел на Лисабонската стратегия в частта ѝ за заетостта, както и прогресивна цел в документи на други международни организации, формулирана в периода 2000-2009 г. Икономическото и социалното значение на постигането на тази цел неминуемо ще я изтласка отново в политиката и публичното пространство след стабилизиране и преодоляване последиците от сегашната криза.

⁴ Френският термин „entrepreneur” означава човек, който започва нещо и се използва за първи път от Жан Батист Сей за обозначаване на динамичната предприемчивост на някои стопански агенти. Впоследствие австрийският икономист Шумпетер отново използва термина за обозначаване на бързоразвиващ се иновативен и печеливш бизнес, който съдържа и до голяма степен на риск. Това е наложилият се начин на разбиране на предприемачеството и днес.

акцентира върху различия в интензивността на самонаемането при двата пола и при реализиране на концепцията за равнопоставеност⁵ в заетостта.

Основните хипотези, които ще бъдат проверени в хода на проучването са следните:

- Подобряването на общите икономически условия и равнищата на заетост предопределят намаляване на активността при самонаемането;
- Възприемането на статут на самонает все повече губи значението си на стратегия за “оцеляване” на пазара на труда, като постепенно се превръща в съзнателен избор на подход за постигане на бъдещ успех върху основа на разрастване на бизнеса;
- Бизнес средата в България стимулира в еднаква степен самонаемането на мъжете и жените;
- Самонаемането лесно преминава към сивия сектор и може да има сериозна реализация в него;
- Лесният достъп до субсидирана временна заетост по програми и мерки на пазара на труда редуцира интереса към самонаемането.

Основната цел, към която е ориентирано проучването е да се обосноват актуални възможности за разгръщане на самонаемането като модерна гъвкава форма на заетост в България. Постигането на тази цел изисква решаване на основни задачи като: характеризиране на реалните възможности за реализация на самонаемането (вкл. чрез осветяване на негови сенчести елементи) и разнообразяване на активните политики в негова полза.

В хода на проучването е извършен анализ главно на количествени показатели за пазара на труда, наблюдавани от официалната статистическа отчетност; допълнителен анализ на резултати от емпирични наблюдения; сравнителен

---

⁵ Концепцията за равнопоставеност между мъжете и жените при реализиране на трудовите им дейности и при социалното осигуряване е широко експлоатирана в Европейския съюз и в България. Практически цялото законодателство на общността и страните-членки по отношение на равенството по пол се основава на чл. 141 (бивш 119) от Договора за създаване на Европейския съюз (последен консолидиран текст от 2008 г.). С Директива 86/613/ЕЕС се дефинира, че равнопоставеността между мъжете и жените означава: „... отсъствие на дискриминация на основата на пола, както пряка така и косвена, и в зависимост от брачния и семеен статус”. Впоследствие този принцип се възпроизвежда в други директиви и конкретно в Лисабонския договор за бъдещото съществуване на Съюза, организационни и други принципи на управлението му. (За подробности относно съдържанието на тези директиви и други актуални моменти в съвременното джандърно законодателство на ЕС, виж: EU Gender Equality Law, Susanne Burri and Sacha Prechal, European Commission Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Unit G.2, Manuscript completed in September 2008).

анализ и оценки на параметри за България спрямо други страни-членки на ЕС и общите за Съюза равнища. Предложени са и обобщения относно някои елементи на качеството на работа на самонаетите.

1. Самонаемането в България: равнища, динамика, структури

1.1. Особенности на статистическата отчетност при характеризиране на самонаемането

Според Европейската система от сметки 1995 (ЕСС '95), резолюция 2223/96 Националните финансови сметки (НФС) интегрират широк обем от информация, представяща възможно най-пълна картина на националната икономика и на заетостта, вкл. и самонаемането, от гледна точка на произведената продукция. Друг начин на характеризирането му е на основа на информацията от наблюдението на домакинствата, където анкетираните лица сами определят статута си в заетостта.⁶ Броят на самонаетите според НФС включва този получен според наблюдението на работната сила и допълнително отчетени лица.⁷ По-конкретно – броят на зетите според НФС включва две групи лица, които са наети⁸ и самонаети. Последните обхващат неплатените семейни работници: надомните работници, чиито доход е функция от стойността на продукцията от даден производствен процес, за който те са отговорни; лицата зети в предприятие, ангажирано с производство изцяло за тяхно крайно потребление. При наблюдението на работната сила самонаетите са тези, които се самоопределят като самостоятелно наети лица⁹, работодатели¹⁰ или неплатени семейни работници.¹¹ Първата група обхваща самонаетите в тесен смисъл, които включват еднолични търговци без наети работници, лица със свободни професии и някои други.

Поради неформалния характер на част от дейностите в селското стопанство наблюдението на предприятията и на работната сила не са в състояние да отразят докрай заетостта в този отрасъл. Това налага използване на данни за заетостта от наблюдението на селските стопанства.¹² В същото време съществуват различия в методологията за определяне на заетостта в това

---

⁶ НФС отчитат и данни от наблюдението на предприятията.

⁷ Това важи общо за броя на зетите.

⁸ Лицата работещи за дадена институционална единица резидент и получавайки възнаграждение за вложения труд.

⁹ Лицата, които сами или в съдружие с други лица извършват стопанска дейност, работят на свободна (частна) практика, работят под аренда или извършват самостоятелно друга дейност, като не наемат на работа други лица.

¹⁰ Това са лицата, които сами или в съдружие с други лица управляват собствени предприятия, фирми, стопанства, работят под аренда или извършват друга дейност, като наемат на работа поне едно лице.

¹¹ Лицата, които работят без заплащане във фирма, предприятие и стопанство на родствено лице от същото домакинство.

¹² За подробности вж.: Структура на земеделските стопанства в България през стопанската 2004/2005 г., окончателни данни. <http://www.mzh.government.bg>

изследване и в НРС. Във връзка с това бяха направени препоръки за: първо, използване в анкетата на НРС на определенията за първа и втора работа при характеризиране на заетостта в селското стопанство; второ, промяна в основната дефиниция за лицата, отглеждащи селскостопански продукти предложена от Евростат, както и за прилагане на доуточняващи въпроси.¹³ Това са въпросите дали произведената селскостопанска продукция ще бъде продадена или разменена (чрез бартер); и дали тя е за собствена консумация и представлява важен принос към общата консумация на домакинството. Засага се прилага първото изискване и се планира евентуално въвеждане на въпросите към 2012 г.¹⁴

Съществуващите различия в методологията на събиране и обобщаване на информацията относно самонаетите в селското стопанство води до значително по-висок техен общ брой в НФС (както ще бъде разгледано по-нататък) в сравнение с този според самоопределянето на статута в НРС. По-нататък е използвана информация и от двата източника. За характеризиране на самонаетите според социално-икономически признаци се използва главно информация от НРС. При необходимост се правят доуточнения и предположения на основа резултатите от наблюдението на земеделските стопанства (2007 г.).

Въпросът за качеството на статистическата информация по отношение на заетостта, самонаемането и работата в неформалния сектор е изключително важен, но все още нерешен докрай. Тази информация обаче в последна сметка може да се отрази върху оценките за самонаемането и конкретно за качеството на извършеното в него, както и да очертае висок дял на заети в сивия сектор на земеделието. Подобрена прецизност ще има значение за избягване на грешни изводи, особено по отношение на заетостта в сивия сектор.

1.2. Мащаби и динамика на самонаемането

Броят на самонаетите (по НФС) в България незначително нараства от 913.8 хил. през 2000 г. на 986.3 хил. през 2008 г., т.е. 1.08 пъти. Прирастът на ангажираните с този тип заетост е със 7.4%. За подчертаване на незначителната динамика на самонаетите може да се направи сравнение с динамиката общо на заетите между 15-64 години. За тях увеличението е 1.18 пъти, а прирастът – с 16.3% (за същия период). Очевидно за промените общо в заетостта у нас основно значение е имало наемането в частния и публичния

---

¹³ Improved Measurement and Main Determinants of Employment in Agriculture. Final report (Project leader: Bogdan Bogdanov, Demographic and Social Statistics Department, NSI), 2009.

¹⁴ По информация на НСИ.

сектор¹⁵, а самонаемането има поддържаща функция с ниска степен на гъвкавост.

Самонаемането обаче запазва стабилно присъствие (фиг. 1) и поддържа равнището общо на заетостта (с изключение на периода 2000 – 2002 г.¹⁶). За това свидетелстват и ниските стойности на стандартно отклонение на броя на самонаетите (21,9), в сравнение с това на наетите – 80.0 и на заетите – 86.2 за периода 2000-2008. Интересно е да се отбележи, че дори и през кризисната 2009 г. самонаетите слабо намаляват броя си. Освен това се оказва, че отбелязаните максимални прирасти на самонаетите не са в тримесечията с най-висока динамика общо на наетите. На основа на разглежданите данни обаче няма основания да се предполага “преливане” на самонаети към наети или обратно. Коефициентът на корелация между промените в прирастите на самонаетите и заетите е нисък (0.40). Всичко това свидетелства за определена самостоятелност на траекторията на самонаемането. Независимо от това то е повлияно от бизнес цикъла. Това проличава особено добре в периода на общо нарастване на заетостта през 2003-2008 г. Тогава очевидно икономическите фактори успяват добре да се съчетаят с въздействието на други, дължащи се на народопсихологията, типа на социалната политика, демографската структура на населението, степента на присъствие на малкия и мини бизнес в общата стопанска структура и др. Миксът от тези предпоставки предопределя общото положително отношение към самонаемането у нас и неговата динамика.

В сравнение с другите страни-членки на ЕС България поддържа високи относителни дялове на самонаетите в общата структура на заетостта. През 2008 г. той е 26.2% от общо заетите, докато в ЕС-27 те са 15.7%. В рамките на ЕС-27 през същата година самонаемането активно присъства в Гърция (34.4% от заетите), Румъния – 30.3%, Полша – 23.2%, Италия – 23.6% и Португалия – 18.5% (фиг. 2). Засега обаче няма правени специални проучвания за това, кои фактори са били с определящо влияние за самонаемането в различните периоди на бизнес цикъла както у нас, така и в другите страни-членки. Въпреки някои изключения данните за последните 10 години позволяват да се обобщи, че самонаемането е по-силно разпространено в страните с добре развито селско стопанство (или с условия за неговото развитие), в продължително уязвими от безработицата икономики, както и в страни със сравнително добре реализирани възможности за разпространение на сива заетост. България (с малки изключения) също притежава тези характеристики, което е един от аргументите тя да бъде поставена в групата държави с високо значение на самонаемането.

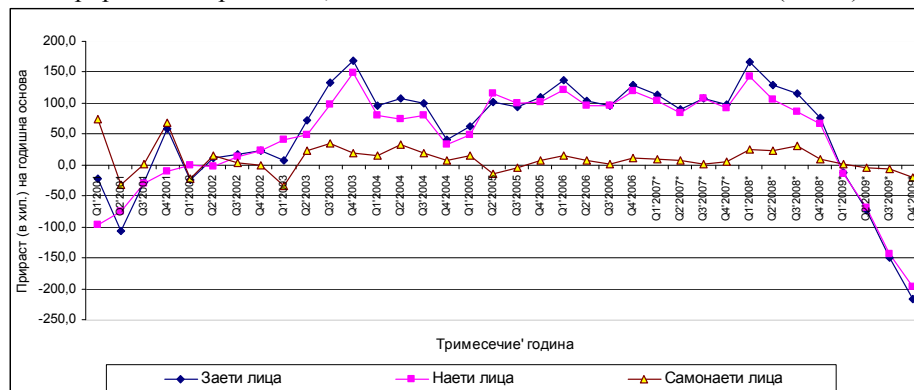
---

¹⁵ В страните-членки на ЕС приносът на самонаемането (нетният ефект) спрямо общо заетостта е 10.2% за периода 2000-2008 г. докато този на наетите – 89.8%. Данните за такъв нетен принос не са съпоставими с тези за България, които бяха посочени. Може да се предположи, че у нас самонаемането има близка стойност на приноса си за заетостта спрямо отчетения общо за ЕС-27. (Employment in Europe 2009, p. 15).

¹⁶ През този период са проведени доста агресивни политики за насърчаване на самонаемането, които ще бъдат разгледани по-нататък.

Фигура 1

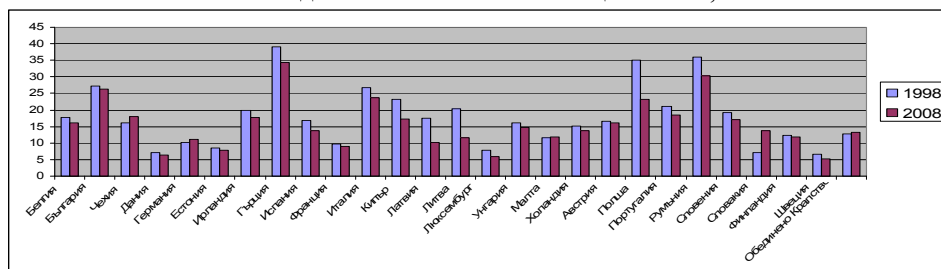
Прирасти на броя заети, наети и самонаети на годишна основа (в хил.)

Източник: НСИ, национални сметки.

Фигура 2

Относителен дял на самонаетите от общо заетите, в %

Източник: Евростат.

1.3. Структури на самонаетите

1.3.1. По пол

В България жените традиционно имат по-ниско участие в самонаемането в сравнение с мъжете (табл. 1). Те предпочитат относително стабилната позиция на наети в публичния сектор, но участват в по-голяма степен в домашното стопанство в сравнение с мъжете.

В периода на нарастваща заетост (до края на 2008 г.) относителните различия по пол в групата на работодателите и на семейните работници намаляват. В по-малка степен тази промяна се проявява при самостоятелно наетите. През 2000 г. жените са 36% от общо самонаетите, а през 2008 г. – 36.9%. През 2009 г. (трето тримесечие) този дял продължава да нараства до 38.4%. Тази промяна показва, че и безработните жени също се обръщат към самонаемането като към „спасителен пояс” в заетостта в моменти на слабо търсене на работна сила.

По-ниското участие на жените в самонаемането се наблюдава не само в България, а и в другите страни-членки на ЕС. През 2008 г. най-голямо тяхно участие е регистрирано съответно в държавите с най-широко разпространение на тази форма като Гърция (30.1%), Полша (20.7%), Италия (17.9%) и Португалия (17.2%).

Таблица 1

Равнища на самонаемането в България и в ЕС-27*

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
1. Самонаети жени в България (% от общо заети жени)	21.70	22.80	22.90	22.00	21.90	21.90	20.80	20.10	20.80
2. Самонаети жени в ЕС-27 (% от общо заети жени)	14.00	13.08	13.40	13.20	13.00	12.80	12.70	12.20	11.90

Източник: Заетостта в Европа 2008 (Employment in Europe 2008).

* Показателите са изчислени на основа концепцията за националните финансови сметки (НФС).

Според последната публикация на Евробарометър относно самонаемането през 2007 г., съществуват сериозни различия в желанията на жените и мъжете за възприемане на този статус. За една трета от анкетираните мъже в ЕС-25 той е много желана алтернатива, и по-скоро желана. При анкетираните жени това е вярно за 27% от групата.¹⁷ Две трети от тях не са имали дори желание да започнат собствен бизнес докато при мъжете това са половината (49%) от анкетираните. Може да се обобщи, че въпреки определена “автономност” на поведението на жените при самонаемането, те имат в последна сметка по-малък интерес към него. България, както беше посочено се вписва напълно¹⁸ в тези общоевропейски нагласи.

1.3.2. По възраст

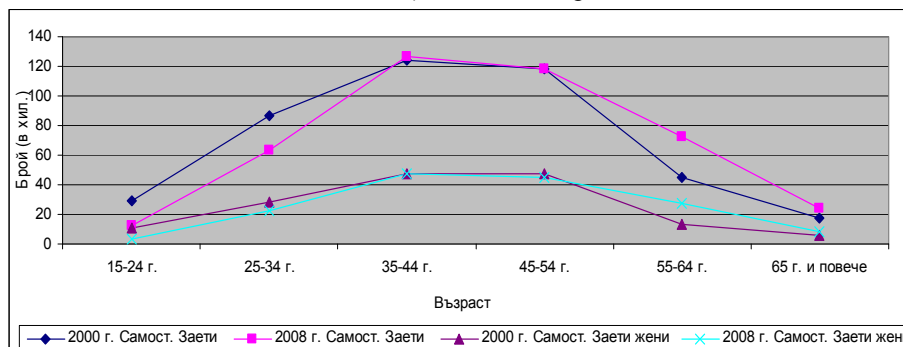
Самонаетите в България през последните 8 години се концентрират в групата между 35 и 44 години (фиг. 3), като обаче увеличават броя си във високите възрасти. Практически и за мъжете, и за жените “пенсионирането” от самонаемане настъпва след 65 годишна възраст, т.е. малко по-късно в сравнение с общия случай след наемане по трудов договор. Това определя самонаемането като перспективна форма за удължаване на трудовия живот.

¹⁷ Eurobarometer No. 192, April 2007

¹⁸ Този извод е коректен и от гледна точка на структурата на самонаетите в селското стопанство. Според посоченото изследване върху земеделските стопанства (2004-2005 г.) броят на едноличните търговци жени заети в селското стопанство е бил два пъти по-нисък от този на мъжете.

Фигура 3

Разпределение на самонаетите (работодатели, самонаети и заети в домашното стопанство) по пол и възраст

Източник: Наблюдение на работната сила (НРС), НСИ и допълнителна информация.

Данните за разпределение на заети и самонаети по възраст и пол в другите страни-членки (ЕС-27) свидетелстват за наличие на подобни тенденции поради общото застаряване на населението и на работната сила. В ЕС-27 към 60% от самонаетите са в групата между 40 и 64 години.¹⁹ Това късно настъпване на момента на приемане на този статус отново потвърждава значението му на *алтернатива спрямо наемане в частния и публичния сектор с напредването на възрастта*.

В същото време, всяка икономика в исторически план има някаква динамична комбинация между обективно възможни и необходими мащаби на развитие на малкия и мини бизнеса, оттук и за самонаемане. По тези причини за някои страни може да се окаже напълно закономерно моментът на самонаемане да настъпи след посочената възрастова граница за представителите на някои поколения. Въпросът е периодично да се събира информация за персоналните нагласи и интерес към тази заетост с цел формулиране на евентуални проблеми и решения свързани с възрастта при организиране на собствен бизнес, както и за различната приоритетност на проблемите на младежите или на възрастните.

1.3.3. Образователно равнище

Образователната структура общо на заетите в България се подобрява. Според данни за 2008 г. и за трето тримесечие на 2009 г. най-висок дял имат заетите със средно образование и придобита професия, следвани от тези с висше (табл. 3). За всяка група по статус на заетостта намалява относителното участие на лицата със средно общо (с изключение на работещите в домашното стопанство) и на тези с основно и по-ниско образование.

¹⁹ По данни на Евростат, Наблюдения на работната сила.

При разпределението на заетите по статус и образование, най-добре развити структури се оказва че имат работодателите и наетите в публичния сектор. Лицата в тези групи с висше образование регистрират най-високи относителни дялове на основа на нарастването си в периода 2000-2008 г. (съответно с 8.5 и 13.1%). Самостоятелно наетите в България (с изключение на работодателите) са главно със средно и основно образование, а работещите в домашното стопанство – с основно. Това разпределение на работодатели, самостоятелно наети и наети по степени на образование е закономерно, доколкото отговаря на трудността и отговорността на изпълняваните трудови функции. В периода 2000-2008 г. за смяната на статута в самонаемането основно значение има средното професионално образование.

В структурата на безработните по образователно равнище устойчиво преобладава делът на тези с основно образование. То е крайно недостатъчна база за развитие на съответните знания за бизнес планиране. За тези лица основно значение има субсидираната временна заетост, което обяснява и слабия интерес на основната част от безработните (към две трети от тях са с по-ниско образование от средно) спрямо самонаемането.

1.3.4. По отрасли

За сега в България самонаемането има устойчива отраслова специализация. То е най-популярно за дейностите в селското и горското стопанство, в лова и риболова (табл. 2). През 2008 г. там работят 647 800 лица, или 64.3% от самонаетите. На второ място е присъствието му в групата търговия, ремонт на автомобили и битова техника, хотели, общежития и обществено хранене; транспорт и съобщения” (215 200 заети или 21.3%). Наблюдава се преразпределение на самонаетите от първата към втората група в периода 2000-2008 г.

Таблица 2
Структура на самонаетите по групи икономически дейности (%)

	Самонаети, общо	Общо, в т.ч.	група 1	група 2	група 3	група 4	група 5	група 6
	в хил.	Структура в %						
2000	913,8	100,0	72,9	3,6	1,1	18,5	1,8	2,1
2005	972,3	100,0	67,3	4,2	1,7	20,7	3,0	3,1
2008	1008,1	100,0	64,3	4,6	2,7	21,3	3,5	3,6

Група 1: Селско и горско стопанство, лов и риболов; Група 2: Добивна и преработваща промишленост; Производство и разпределение на електроенергия, газ и вода; Група 3: Строителство; Група 4: Търговия, ремонт на автомобили и битова техника; Хотели, общежития и обществено хранене; Транспорт и съобщения; Група 5: Финанси, кредит, застраховки; Операции с недвижимо и движимо имущество, бизнес услуги; Група 6: Държавно управление; Образование; Здравеопазване; Други услуги и дейност на неправителствени организации.

Източник: НСИ, Национални сметки.

Прирастът на самонаетите през 2008 г. спрямо 2007 г. е в резултат на промени в броя им в строителството. Те имат конюнктурен характер и са във връзка с мащабното изграждане на жилищни сгради и други непроизводителни обекти на база възможностите за спекулативно финансиране през 2006-2008 г. В същата посока може да се тълкува нарастването на броя самонаети във „Финанси, кредит, застраховки; и операции с недвижимо и движимо имущество, бизнес услуги”.

Данните от наблюденията на работната сила потвърждават посочените разпределения на самонаетите според Националните сметки. Допълнително предоставената от НСИ информация позволи отделно да се разгледа позицията на жените. Самонаетите жени преобладават в Селско, ловно, горско и рибно стопанство, в домашното стопанство и в услугите. Тази джендърна “специализация” може да се приеме като потвърждение на предположението, че като самонаетите изпълняват трудови дейности с ниско качество.

2. Качествени аспекти на самонаемането

През 2009 г. всяка страна-членка на ЕС разработи своя пътека за реализиране на концепцията за „гъвкавост и сигурност” на заетостта. *Самонаемането включва гъвкави форми, които обаче би трябвало да имат и нужната сигурност на трудовата реализация.* В българската пътека за периода 2009-2011²⁰ е посочена необходимостта от развитие на законодателство, с което да се регламентира прилагането на форми на нетипична заетост (дистанционна работа, надомна работа и други), които биха могли да се реализират чрез самонаемане.

Облагането на доходите на самонаетите е добре уредено с текстовете в Закона за доходите на физическите лица (ЗДФЛ).²¹ Процедурата по подаване на данъчна декларация е единна за всички данъчно задължени лица и съобразена с общностното право. Тя предвижда данъчни облекчения при спонсориране на социално значими мероприятия и фондове и отчисляване на присъщи разходи за лицата със свободни професии.

Самонаетите физически лица по ЗДФЛ (вкл. и едноличните търговци) кореспондират на групата на самосигуряващите се по *Кодекса за социално осигуряване (КСО)* чл. 4, ал 3 (за инвалидност поради общо заболяване, за

---

²⁰ Приета с протоколно решение на Министерски съвет от 25 юни 2009 г.

²¹ Обн. ДВ. бр. 95 от 24 Ноември 2006г.

старост и смърт).²² Според чл. 6 ал.7 на Кодекса, самонаетите в селското стопанство се осигуряват при преференциални условия.²³ Ако земеделските производители и тютюнопроизводители имат доходи получени на различни основания, те внасят осигурителни вноски върху сбора от доходите²⁴, но върху не повече от максималния осигурителен доход. Това е приемлив досега начин на стимулиране на относително малък брой производители.

Действащият у нас Кодекс за социално осигуряване не съдържа текстове, които дискриминират лицата по пол или по семеен статус. Последният се отчита при наследяването на пенсия на починал съпруг(а). В общия случай на осигуряване, както и конкретно за самонаетите жени (подпомагащи бизнеса съпрузи/съпруги, семейните неплатени работници и други подобни групи) основно значение има заявеният размер на осигурителния доход и изборът на кръга от осигурителни рискове. Друг е въпросът, дали тези групи самоосигуряващи се (и особено жените) ползват тези права и каква е тяхната осведоменост за негативните последствия от пренебрегването им. Това са проблеми, които съществуват не само в България, а и в други членки на ЕС. Актуален пример е инициативата в рамките на ЕС за уточняване на подходящи начини за правно регламентиране на труда и осигуряването на подпомагащите

---

²² Това са по-конкретно лицата, управляващи дружества и физическите лица - членове на неперсонифицирани дружества; упражняващите свободна професия и/или занаятчийска дейност; регистрираните земеделски производители и тютюнопроизводители; лицата, които полагат труд без трудово правоотношение и получават месечно възнаграждение, равно или над една минимална работна заплата (след намаляването му с нормативно признатите разходи, ако не са осигурени на друго основание през съответния месец); полагачи труд без трудово правоотношение, които са осигурени на друго основание през съответния месец, независимо от размера на полученото възнаграждение; лица с трудова дейност като еднолични търговци, както и собственици или съдружници в търговски дружества.

²³ Техният месечен осигурителен доход се определя между 50% от минималния и максималния месечен размер на дохода, определен със Закона за бюджета на държавното обществено осигуряване за съответната година. Ако са само земеделски производители или тютюнопроизводители то осигуряването е върху 25% от този минимален и максимален доход. В същото време регистрираните земеделски производители и тютюнопроизводители, произвеждащи непреработена растителна и/или животинска продукция, не определят окончателен размер на осигурителния доход само за тази дейност, дори и в случаите, в които тя не е единствена за тях. Разпоредбата се прилага при определянето на окончателния размер на осигурителния доход, реализиран през годината.

²⁴ Не всички, занимаващи се със селскостопанска дейност са земеделски производители. По смисъла на Кодекса за социално осигуряване регистрираните земеделски производители и тютюнопроизводители са физическите лица, които произвеждат растителна и/или животинска продукция, предназначена за продажба и са регистрирани по установения ред в РУСО.

семеиния бизнес съпрузи/съпруги. Тази група може да бъде също отчетена в КСО, с което да се отразят планирани промени в общностното право на ЕС.²⁵

Наред с посочените предпоставки за развитие на самонаемането съществуват и перманентни бариери. Най-често коментираните²⁶ са по повод на отсъствие на преференциални кредити и ограничени възможности за набиране на стартов капитал и за ползване на други подходящи условия за започване на бизнес.

Според проучвания за страните-членки на ЕС основни общи проблеми на самонаемането в ЕС са отсъствието на финансиране, на информация и административни пречки.²⁷ В допълнение към тях са нерегулярните и нестабилни доходи при самонаемането и по-високия риск от безработица.

Според изводите от анализа, предшестващ разработването на Стратегията за малки и средни предприятия 2007-2013 г. в България първостепенна по важност е необходимостта от образование по предприемачество и насърчаване на предприемаческия дух и умения; бизнес средата; достъпа до финансиране; конкурентоспособността и иновациите; развитие на клъстерните структури; подобряване достъпа до единния и външния пазари; защитата на интелектуалната собственост. Основните раздели на Стратегията са структурирани именно около тези групи проблеми²⁸, което е правилен подход, позволяващ избор на конструктивните насоки за реализацията ѝ.

В последния преглед на изпълнението на Националната програма за реформи (НПР-2009) от Европейската комисия (ЕК) бяха формулирани изисквания към България, които включват ограничаване и максимално премахване на

²⁵ Социалното осигуряване на подпомагащите съпрузи/съпруги е поставен на дневен ред в Европейския парламент. Комисията за правата на жените към него постави искането за задължително социално осигуряване на подпомагащите съпруги. Според проект на директива представена от Европейската комисия те трябва да имат право на доброволно осигуряване. Подпомагащите бизнеса на съпруга съпрузи или партньори се определят като лицата ...”които са съпрузи по закон или партньори по националното законодателство и системно участват в дейността като самонаети, като не са със статут на наети или бизнес партньори. Най-често те се срещат в земеделието, търговията, малки и средни предприятия и свободните професии.” Проведеното гласуване на първо четене прие искането за задължително осигуряване за болест, инвалидност и старост. Дебатите за осигуряване на майчинството продължават. (Вж. <http://www.europarl.europa.eu>)

²⁶ По-нататък се разглеждат непосредствени фактори, които могат да препятстват стартирането на собствен бизнес и неговото развитие и конкретни такива за жените. Анализираният по-напред законодателство и неговите несъвършенства в България, също може да се разглежда като една от бариерите за самонаемането. Не са представени в подробности общи предпоставки като състоянието на икономиката и икономическия растеж; равнището на заетостта и конкретно заетостта на жените; индустриалната структура и дела на селското стопанство в нея; показатели за характеризиране на гъвкавата сигурност на пазара на труда.

²⁷ Eurobarometer No. 192, April 2007.

²⁸ Стратегията е в пълно съответствие с операциите по ОП “Развитие на конкурентоспособността на българската икономика 2007-2013”.

съществуващи бюрократични прегради пред бизнеса. Те са особено тежко бреме за малкия бизнес и за самонаемането. Една от тези бариери е прилаганата у нас тромава процедура по трансформиране на ЕТ в ЕООД.

Голяма част от свободните професии са в сферата на научно-приложните дейности, културата, изкуството и други творчески сфери. Във връзка с това *ефективната защита на интелектуалната собственост придобива решаващо значение за успешната реализация на самонаети с творчески професии.*

За занаятчийи, изобретатели и еднолични търговци има значение законово регламентираната закрила на патента и на полезния модел.²⁹ Таксите за заявяване на изобретения или полезен модел са с 50% по-ниски ако заявителите са изобретатели, микро- и малки предприятия.³⁰ Прилагането на права върху търговски марки в България включва рядко срещана в другите държави административно наказателна процедура чрез патентното ведомство. Тя е много по-евтина и кратка в сравнение със съдебните процедури³¹ и стимулира самонаетите в борбата им с нелоялната конкуренция.

Резултатите от труда на индивидуалните творци в областта на художественото творчество: писатели, композитори, изпълнители, преводачи и т.н. се защитават чрез авторското право. Съществуват обаче сериозни проблеми с прилагането на правата на основа на неефективна работа на организациите за колективно упражняване на тези права на творците. Все още не се прилага ефикасна система за събиране на компенсационните възнаграждения. Съществен проблем е и защитата на авторските права на печатната продукция, на разпространението ѝ и на материалното стимулиране на нейните автори.

Според изследване на Института за пазарна икономика върху четири свободни професии (одитори, архитекти, фармацевти и инженери) *регулациите върху тях в България са по-строги от средното в ЕС*³² *равнище.* Прави се извод, че тези “свободни” професии не функционират на принципите за свободна конкуренция и по тази причина те не са достатъчно успешни както за потребителите, така и за доставчиците на услуги. В изследването има многократно повторени изисквания, които приемаме за основателни. Това е свалянето на бариерите за навлизане в тези професии, но при запазване на високо качество на подготовката и професионализма и признаване на международни сертификати; отмяна на фиксирани цени, но и възможност за

---

²⁹ Закон за патента и полезния модел, Държавен вестник бр. 64/2006; в сила от 09.11.2006.

³⁰ Също и държавни или общински училища, държавни висши училища или академични научноизследователски организации на бюджетна издръжка. Тарифа за таксите, които се събират от патентното ведомство на Р България (ДВ. бр. 114 от 30 декември 1999 г.).

³¹ Закон за марките и географските означения. ДВ. бр. 81 от 14 Септември 1999 г.

³² Ефекти от регулирането на избрани свободни професии в България: одитори, фармацевти, архитекти, инженери (Институт за пазарна икономика, Септември 2009 година. www.ime.bg)

предлагане на препоръчителни цени или интервали на промените им. Присъединяваме се и към изискването за отпадане на задължението за членство в професионални сдружения като безусловна необходимост за упражняване на свободна професия; премахване на всички ограничения за реклама на тези професии; облекчаване на регулациите, свързани общо с бизнес структурите.

Посочените критични бележки обаче не трябва да се възприемат като отрицание общо на *възможността от съществуване на доброволни професионални сдружения на упражняващите свободни професии*. Съществуват успешни примери за занаятчии, земеделски производители и някои други групи самонаети, за които е полезно да имат камари, професионални сдружения, организации, съюзи, съвети, организации за колективно управление на авторски права и други подобни представителни организации. Те могат да препоръчват (но не и да налагат) правила на ценова политика и равнища на цени; информират за относни промени в законодателството и други актуални теми; организират изложения и рекламни кампании; провеждат маркетингови проучвания и обучения и други полезни дейности. Основното при такива сдружения е осигуряването на устойчива позиция на участниците в конкретен пазарен сегмент, тяхното регулярно запознаване с “правилата” на бизнеса в конкретната област, уточняване на изисквания към поведението им и вътрешен споделен контрол и прозрачност при спазването им. Освен това те осигуряват представителност на своите членове в социалния диалог,³³ която може да бъде значително предимство за самонаетите и оползотворено у нас. Очевидно е необходимо целенасочено стимулиране на развитието на институционално представителство на самонаетите на базата на доброволност на членството и при използване на гъвкави и динамични структури.

Състоянието на условията на труд на самонаетите досега не е поставяно като обект на анализ. Може да се предполага, че то се подобрява в хода на общото подобряване на условията на труд у нас и на основа на промените в показатели за информационното общество в България. През 2009 г. 50% от заети и самонаети регулярно³⁴ ползват интернет при 17.4% през 2004 г. Почти всички предприятия използват ИКТ и свързани с нея технологии, а делът на прилагащи електронна търговия съществено нарастна. На тази база се разширяват възможностите за комуникации на самонаетите с предприятията и възлагане на работи. Освен това се масовизират стандарти за наситеност с компютърна техника, които се разпростират и конкретно върху условията за работа на самонаетите. Въпреки тези предпоставки за положителните промени може да се предполага, че общата характеристика на условията на труд на самонаетите в селското стопанство не са задоволителни. Там както и при

---

³³ За момента могат да бъдат дадени два примера за такива организации, участващи в колективното договаряне. Това е Съюза на занаятчиите в България и Съюза на работещите по домовете си лица.

³⁴ Регулярно в случая означава поне веднъж седмично или всеки ден.

някои производствени услуги за населението могат да се намерят емблематични примери на ниско ефикасен труд.

Отделна група проблеми е тази за условията на труд за работещите вкъщи. Те трудно могат да се отделят от общите условия за живот на домакинствата, но биха могли да бъдат в силно противоречие с тях и особено при съвместяване на работата с отглеждането на деца. Именно от тази гледна точка те също трябва да бъдат обект на контрол и наблюдение.

Може да се обобщи, че съществува реална необходимост от организиране на защитата на труда на самонаетите. Реализирането на това изискване налага съвместни действия от страна на Инспекцията по труда, Агенцията за защита на потребителите, представителни организации на самонаетите и други заинтересувани страни с цел изработване на лесни за прилагане правила и разпространение на информация за трудови и други стандарти. Важна предпоставка за избор на здравословни и защитени условия на труд е широкото популяризиране на общи стандарти за тях от Инспекцията по труда.

Някои от проучванията върху *барьерите за самонаемането са насочени към тези пред жените в България.*³⁵ През 2007 жените предприемачи бяха обект на проучване в рамките на проект за жените ръководителки (Women ON BOARD of local development) провеждан от Българската търговско-промишлена палата, заедно с още 16 търговски палати.³⁶ Преди него беше проведено и друго проучване на сдружението "За жените в бизнеса" по проекта "Мястото на българката в Обединена Европа" в рамките на Комуникационната стратегия на присъединяването на България към ЕС (2006 г.).

Интересни резултати предоставя и проучването върху прилагането на принципа за равенство на мъжете и жените при работа като самонает и като подпомагач основния семеен бизнес съпруг или съпруга за България (и другите страни-членки на ЕС) проведено през 2008 г.³⁷ Обобщените резултати от тези изследвания показват, че основен проблем при реализацията на жените като работодатели и самонаети са при съчетаване на бизнеса със семейните задължения.

---

³⁵ Стоянова, К. и А. Кирова. Коцептуална рамка за равнопоставеност на жените в България, ЦПЖ, С., 2004; Луканова, П. Мъжете и жените в пенсионната реформа ЦПЖ. София 2004; Фондация Български джандър изследвания: Влияние на приватизцията върху жените в процеса на икономически преход в България, С. 1999; Гладичева Р. и колектив. Българските работодатели и жените в труда, ЦПЖ, 2004; и др.

³⁶ Проектът се е ръководил от Асоциацията на Европейските търговски палати – Eurochambres. Той обхваща три области: жените в ръководството на Търговско-промишлените палати; съчетаване на работата и семейството, достъп до финансиране за жените предприемачи.

³⁷ <http://www.ghkint.com/> Изследването се реализира от GHK Int. UK. На основа на информация и анализи проведени от националните кореспонденти бе оформен доклад за ЕК. По тази причина той е цитиран по-нататък (въпреки че не е публикуван) в частите за България, но и за сравнение с ЕС 27.

Изследването върху прилагането на принципа за равенство относно мъжете и жените заети с дейности свързани със самонаемане през 2008 г.³⁸ формулира и други интересни проблеми за жените наблюдавани в ЕС-27, които се отнасят до следното: органичен начален собствен капитал и възможности за работа на самонаетите в мрежа (Австрия); отсъствие на информация за иновации и възможности за коопериране между самонаетите (Кипър); преобладаване на култура на работа за „заработване на заплата“, която не стимулира младите, и жените конкретно, да започнат свой бизнес (Дания); слабо развита система за разпространение на знания за самонаемането и предприемачеството и големи трудности за достъп до нея от жените (Италия).

По-ниската степен на оползотворяване възможностите на самонаемането от жените, конкретно в България, изисква прилагане на специализирани стимули и политики. Това налага постоянно изучаване на техните проблеми и промените в съдържанието им от аспекта на майчинството, грижата за семейството, децата, болни членове на семейството и др. Освен това ниското, но стабилно присъствие на жените от различни възрастови групи в самонаемането доказва, че те успяват да намерят малки, но подходящи за тях ниши на реализация. Наличната информация обаче не е достатъчна за характеризиране на качеството на работата, която те извършват. Засега няма еднозначни доказателства, че в България се прилага концепцията за достоен труд и достойно заплащане по отношение на самонаемането при жените. Предположенията са по-скоро за нейното пренебрегване както по отношение на работата им в селското стопанство, така и в сферата на услугите.

3. Самонаемане, самоосигуряване и сива икономика

3.1. Сивотата на самонаемането в България

Според последните изследвания на Центъра за изследване на демокрацията съвместно със социологическата агенция „Витоша Рисърч“ през 2009 г. се наблюдава общ спад на скритата икономика при бизнеса и покачване при населението.³⁹ Тези резултати се дължат на повишения контрол срещу източване на ДДС и възможностите на населението за преминаване от формалната към скритата икономика с много по-малко разходи отколкото за бизнеса. Регистрирана е трайна и устойчива тенденция към увеличаване дела на наетите с официално сключени договори (за всеки десети работещ), както и устойчив висок дял на сключените договори със "скрити" клаузи (минимално официално възнаграждение и допълнително изплащани суми "наръка").

Допълнително получени данни от НСИ позволиха използването на непрекия метод на трудовия принос за характеризиране на сивата икономика. При

³⁸ Пак там.

³⁹ В изследването е приложен пряк метод на анкетиране и интервюиране на работодатели и други заинтересувани групи лица (<http://www.econ.bg/news/article172298/>)

сравняване на броя на наетите регистрирани според наблюдението на работната сила с тези според наблюдението на предприятията се констатира, че 70.9 хил. лица през 2008 г. са работели без трудов договор (2.11% от общо заетите за тази година). Те намаляват в сравнение с 2006 г., когато е отбелязан най-високия им брой 93.7 хил. или 3.15% от общия брой на заетите за годините между 2003-2008 г.

В досегашните изследвания (независимо дали се прилагат преки или косвени методи и общото равнище на заетост в сивата икономика) еднозначно е доказано наличието на сравнително висок дял общо на недекларираните дейности в отраслите селско стопанство, търговия и услуги, хотели и ресторанти и строителство. Както беше споменато, това са групите дейности с най-висок относителен дял на самонаетите у нас.

Може да се обобщи, че мащабите на недекларираните дейности в България през периода след 2003 г. намаляват, като процесът е особено интензивен след 2006 г. На основа на тези обща тенденция вече може да се премине към търсенето на отговор на конкретния въпрос за *приноса на прехода на самонаетите към сивата заетост у нас.*

Ако самонаемането се разгледа само за дейността на едноличните търговци в сферата на малкия и мини бизнеса, то възможностите му да се развива в сивия сектор би трябвало да са реципрочни на тези за всеки друг тип малък бизнес. Те могат да се реализират по линия на наемане на лица без трудови договори или при скрити клаузи, укриване на оборотите или избягване плащането на данъци или социално-осигурителни вноски и др. Засега обаче не се публикува информацията отделно за поведението на едноличните търговци. През 2009 г. Националната агенция по приходите започна проверки на физически лица и земеделски производители, за които има съмнения за некоректно поведение по отношение на плащане на ДДС, и които не са направили съответната регистрация по този данък.⁴⁰ За половината от проверяваните са установени нарушения.

Подходящ начин за характеризиране на степента на присъствие на самонаемането в сивия сектор е чрез сравняване на информация за заети, осигурени и самоосигурени.

Ако данните в табл. 3 потвърждават факта, че към една четвърт от заетостта е в сивия сектор, конкретно при самонаемането тя може да има три пъти по-висок относителен дял. Трябва да се има предвид, че групата на самоосигурените има различен обхват от самонаетите. Първите могат да включват и лица, които се осигуряват като наети, или такива, които не упражняват стопанска дейност в общественото или лично стопанство, но се осигуряват. В същото време някои от регистрираните фирми със статут на 'ЕТ' могат да не работят в съответния период и техните управители и наети да са преминали на друга работа. Възможен случай е неправилното водене на

---

⁴⁰ По данни на НАП.

отчетността на едноличния търговец поради недостатъчна информация или незнание. Някои от работещите в личното стопанство, при подпомагане на общ семеен бизнес, при допълнителна заетост в неформален сектор и други случаи също могат да не се осигуряват. Броят на лицата в тези ‘частни случаи’ обаче е нисък и не е в състояние да промени общия извод, че съществена част от самонаетите не оползотворяват възможностите на държавното осигуряване, не оценяват смисъла и значението на участие в социално-споделена отговорност. В последна сметка подобно поведение води до увеличаване на бедността за лицата след пенсионна възраст.

Таблица 3

Степен на оползотворяване на осигурителни права от заети и самонаети

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Относителен дял на общо осигурените от общо заетите* (наети и самонаети)	65.4	65.9	62.3	66.8	67.6	68.4	69.7	70.7	74.3
Относителен дял на общо самоосигурените от общо самонаетите*	20.2	20.5	17.3	18.7	19.7	21.3	23.3	24.2	25.2

* Според Националните сметки.

Източник: НОИ.

До скоро друга посока на некоректно поведение на самоосигуряващите се бяха рекордно ниските размери на заявените от тях осигурителни доходи като физически лица (табл. 4). Ако общо за заетите през 2008 г. те са 500.56 лв., то за самоосигуряващите се достигаха само 226.87 лв. Тук трябва да се отчетат ниските осигурителни бази разрешени от КСО за земеделските стопани. Те обаче са малко на брой и съществено не променят общата пропорция, при това – те не са задължителни и самоосигуряващите се могат да предложат по-високи осигурителни бази както и да изберат повече осигурителни рискове, което обаче не се прави на практика.

Таблица 4

Средномесечен осигурителен доход на осигурени лица за собствена сметка (лв.)

Осигурени за собствена сметка, в т.ч.	2006	2007	2008
1. Осигурени лица за фонд "Пенсии"	230,97	230,83	264,73
2. Осигурени лица за всички осигурителни рискове (без трудова злополука и професионална болест и безработица)	235,60	239,51	253,2
3. Частни земеделски стопани осигурени за фонд "Пенсия"	61,59	61,31	80,09
4. Частни земеделски стопани осигурени за всички осигурителни рискове (без трудова злополука и професионална болест и безработица)	58,99	62,08	65,83

Източник: НОИ.

Направените промени в Закона за Бюджета за 2010 г., с които се повишават осигурителните бази за самонаетите едва ли ще променят общата нагласа за избор на възможно най-ниските равнища. Необходимо е прилагане и на други методи при контрола/оценката на поведението на осигуряващите се. Такъв подходящ метод например е този на “аналога”. Засега той се използва при

определяне на размера на неплатените и укрити данъци, за които не могат да се представят необходимите документи. В такива случаи на лицата се предявява иск за дължимите суми, изчислени върху основа на сравнение с други (но подобни) стопански субекти при същите условия и същия период. Освен със значение на санкция, методът може да се приложи и като превенция. Във връзка с това за самоосигуряващите се могат да бъдат определени такива диференцирани минимални (месечни) бази на осигурителния доход през календарната година, които съответстват на тези за аналогични икономически дейности (или групи професии) договорирани за целите на бюджета на ДОО.

Насока за изваждане „на светло” на стопанската дейност в личните стопанства е задължителното осигуряване на подпомагащи бизнеса съпруги (съпрузи) и на други членове от домакинствата. Според допълнително получени от НОИ данни за 2008 г. фирмите на самоосигурените лица са към 212 хил., а само тези на частни земеделски стопани – към 38 хил. Само 5.4% от първите и 0.2% от вторите осигуряват втори член на семейството. И в този случай могат да се приложат сравнително лесни начини за определяне на реално заетите върху основа на анализ на обема на дейностите и на необходимия брой участници в тях при отчитане на средните равнища на производителност на труда. Това пресмятане поне би дало обща представа за размера на неотчетения принос и остротата на съществуващ проблем.

4. Държавни политики на пазара на труда за стимулиране на самонаема

4.1. Общ преглед

Стимулите за самонаемане, или за стартиране на собствен бизнес и ангажиране на член от семейството в него се прилагат от самото начало на използване на активни политики на пазара на труда в България. Според чл. 5 на ПМС 110/1991 г. безработните лица с право на обезщетение за безработица или социална помощ, които желаят да започнат самостоятелна трудова дейност след представяне на обоснован проект пред бюро по труда са могли да получат наведнъж обезщетенията и помощите, на които имат право. При осигуряване на заетост на втори член от семейството се е получавала допълнителна сума в размер на 4 минимални работни заплати.

Впоследствие този стимул се допълва и с други възможности включени в Закона за заетостта.⁴¹ За успешното развитие на бизнеса е предвидено поемане на разходите за ползвани външни консултантски услуги и съпътстващи такива от лицата започващи бизнес, както и кредит за квалификация по предмета на стопанска дейност и/или нейното управление по одобрения бизнес проект. Лицата, получили кредит по проекта "Гаранционен фонд за

---

⁴¹ Насърчаване на предприемачеството на безработните лица се регулира от чл. 47, 48, чл. 48а и чл. 49б на Закона за насърчаване на заетостта (ЗНЗ).

микрокредитиране" също могат да ползват услуги за обучение за придобиване на професионална квалификация.

Безработните с намалена трудоспособност, защитили бизнес-проект и получили кредит в рамките на този проект получават субсидия в размер на лихвата по кредита. Предвидена е помощ за земеделските производители, на които се възстановяват направени разходи за обработване на площите, за семена и посадъчен материал, за торове и препарати за растителна защита. Компенсират се също разходи за закупуване на селскостопански животни, необходимата за отглеждането им техника, инвентар и лекарствени препарати.

През 2008г и след това се създават специализирани трудови борси за ромското население за активиране поведението му на пазара на труда. Бяха организирани и курсове за обучение по започване на самостоятелен бизнес.⁴²

Някои от досега провежданите програми за смяна на професията също включват обучения за стартиране на собствен бизнес. Актуален за момента пример е програмата „Оптимизъм“⁴³ за смяна на учителска професия. Тя засяга предимно жени доколкото се прилага за освободени от силно феминизирания отрасъл образование. Други възможности за обучение относно създаване/подобряване на предприемаческите умения са по линия на някои от курсовете предлагани от българо-германски центрове за професионално обучение – Пазарджик, Плевен, Стара Загора и Смолян; по линия на българо – фламандски проект „Мрежа от центрове за вечерно и съботно – неделно обучение по предприемачество в България“ – Разград, Шумен Варна; и по проекта „Заетост чрез подкрепа на бизнеса“(JOBS).

През 2009 г. започва сравнително по-активното в сравнение с минали години предлагане на обучения за стартиране на собствен бизнес. Те присъстват в новите мерки за борба с кризата на пазара на труда. Това е Национална програма "Нова възможност за заетост" в подкрепа на освободените поради икономическата криза лица, която предоставя пакет от услуги, включващ обучение за стартиране на собствен бизнес (както и субсидирана заетост до 6 месеца). През ноември 2009 г. МТСП започва предоставяне на грантове за стартиране на самостоятелна стопанска дейност за съкратените лица от

---

⁴² Административната статистика на пазара на труда не отчита структури на безработните по етнически признак. Това е напълно правилен подход, който не поставя различните етноси в дискриминирано положение.

⁴³ Според отчета на Агенцията по заетостта за 2008 г. в този проект са включени 375 безработни. Според плана за 2008 г. е трябвало да бъдат обучени 500 безработни учители, в т.ч. 400 учители, включени в обучение за придобиване на степен на професионална квалификация. За 30% от успешно завършилите е било предвидено и стажуване за 3 месеца при 8-часов работен ден. Отчетните данни за броя обучени и съкратеното стажуване показват нисък интерес към програмата и евентуални решения за съкращаване на нейното финансиране. Доколкото акцентът ѝ е върху обучение за придобиване на степен на професионална квалификация, то може да се предположи, че тя не е имала особено значение за насърчаване на предприемачеството сред безработните учители.

металургичен комбинат “Кремиковци” и от пристанищен комплекс – Лом, финансирани от Европейски фонд за приспособяване към глобализацията.

Възможностите за обучение за стартиране на собствен бизнес се разширяват и по линия на предоставяните ваучери за обучение на безработни и заети лица по приоритетни оси 1 и 2 на ОП „Развитие на човешките ресурси” (след октомври 2009 г.). Обявена е твърде широка сфера на прилагането им за обучение за придобиване на професионална квалификация, както и на ключови компетентности съгласно Европейската квалификационна рамка.

Сравняването на номенклатурата предлагани политики с изискванията към тях, посочени след анализа на самонаемането показват сериозни несъответствия. В България то очевидно се развива върху основа на налични общи добри бизнес възможности и като елемент на общи политики на пазара на труда. Засега се наблюдава слабо диференциране на стимулите от страна на тези политики по джандърен признак, по възраст и сфери на трудова реализация.

4.2. Анализ на резултатите от досега провеждани политики за насърчаване на самонаемането

4.2.1. Реализация на мярката по получаване на пълната сума на обезщетението при самонаемане

Степента на оползотворяване от безработните на възможностите за стартиране на собствен бизнес са ниски (фиг. 4). Промените в дела на тези които са получили пълната сума на обезщетения и помощи за започване на собствен бизнес освен това са и твърде непоследователни, което свидетелства за влияние и на фактори извън пазара на труда върху поведението на търсещите заетост. Въпреки това, определено проличава увеличен интерес към мярката при общо разширяване мащабите на политиките, намаляване на коефициента на безработица и подобряване на общите условия за развитие на бизнеса.

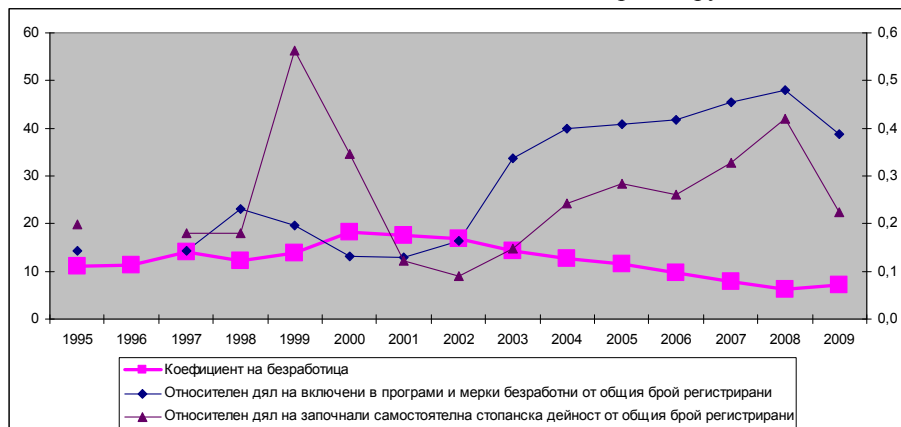
Могат да бъдат очертани три периода на промени: 1991-2002 г; 2003-2008; и след 2009 г. Последният се очаква да приключи след овладяване на икономическата криза.⁴⁴

---

⁴⁴ Има се предвид съществуването на определен лаг в движението на пазарите на труда след приключване на криза, който на този етап е трудно да се предскаже.

Фигура 4

Степен на оползотворяване на възможностите за стартиране на собствен бизнес и на активните политики на пазара на труда

Източник: Агенция по заетостта (АЗ).

Изплащаната обща сума на обезщетенията е била ограничен ресурс за стартов капитал от самото начало на въвеждане на тази мярка, което е основно противоречие при прилагането ѝ. В годишните доклади на Агенцията по заетостта (бивша НЗС) за 1997 и 1998 г. се посочва, че основно значение при самонаемането има достъпът до преференциални кредитни линии, както и до потребителски такива, а не толкова плащането на пълната сума на обезщетението.

Друг проблем за безработни с право на обезщетение е разработването на собствен бизнес план. Това е също едно от основанията за ограниченото значение на тази мярка. За преодоляване на недостига на специализирани знания започва предлагане на курсове по предприемачество за младежи (1996 г.), която инициатива по-нататък се прилага и за лицата с увреждания, но и за други групи лица със специфични проблеми.

За втория етап е характерно активиране на политиката по заетост и съществено разширяване на достъпа до кредити след 2004 г., вкл. и до потребителски. Така се включиха допълнителни източници за стартов капитал на едноличните търговци. Кредитната достъпност стимулира потребителското търсене на продукция и услуги общо от самонаематите. Бяха разкрити нови пазарни ниши за дребния бизнес в търговията и услугите (финансово посредничество и консултантски услуги; строително проектиране и др.), което насърчи малкия и мини бизнеса и самонаемането.

През 2009 г. безработицата расте, а банките се стремят да задържат дълги позиции за гарантиране на стабилност при високия кредитен риск. Държавната политика е насочена към съкращаване на разходите в публичния сектор с оглед запазване на макроикономическата стабилност, и преди всичко – на

устойчивостта на Паричния съвет. В условията на свиване на потребителско търсене и на стопанската активност закономерно започва ограничаване на бизнес възможностите и за самонаемане, респ. на интереса към него.

Поради малките мащаби на изразходваните ресурси за посочената мярка досега не е била подлагана на подробен анализ. При сегашния начин на нейното реализиране може да се твърди, че тя няма висока ефикасност при предоставяне на безработния на цялата сума на полагаемото му се обезщетение, както и допълнителни суми за наемане на втори член от семейството. По-ефикасна форма е вече реализираното поемане на разходите за консултантски и съпътстващи услуги, кредити за квалификация, субсидиране на лихвата по кредити от "Гаранционен фонд за микрокредитиране" и други евентуални кредити за основната дейност.

Предоставените преференции, въпреки наличието на бизнес план при някои от сега провеждани програми, в последна сметка се изразходват според решенията на лицата, които са ги получили и изискват специализиран контрол. Досега не се провеждат наблюдения върху това доколко успешен е техният бизнес; какви са платените от него данъци, как те се съотнасят спрямо субсидираните суми и каква е ефективността от гледна точка на публичните финанси.

Практиката показва, че прилаганите политики за стимулиране на самонаемането са насочени към нискоэффективни дейности с високи разходи на труд, вкл. към такива с общополезен характер. Високотехнологични и иновативни схеми на организиране на мини и малък бизнес не са били обект на субсидиране на заетост. Това е свързано и с общата политика в България за слабо насърчаване на науката, научно-приложните изследвания и на иновациите.

4.2.2. Професионална квалификация осигуряваща придобиването на бизнес умения

Засега се провеждат курсове, които слабо са съобразени с голямата многоаспектност на темата „собствен бизнес“. Съществуват сериозни изисквания за подобряване на тяхното качество. Все още не е задължителна практиката предварително да се проучва какви са очакванията на курсистите в предстоящото обучение и особено очакванията при конкретен бизнес в сферата на самонаемането. Освен това съдържанието на обучението е ориентирано около 'стартиране' на собствен бизнес. В много по-малка степен присъстват курсове за стабилизиране и развитие на позициите на този бизнес. Необходими са също и курсове, които да формират знания и умения за обслужване на преходите на самонаематите от един към друг статут в заетостта. Особено важни са тези от упражняване на свободна професия към регистриране на фирма и от статут на ЕТ към ЕООД.

Важна сфера за подготовката на самонаетите е за работа в социалната сфера (в т. нар. бяла заетост). Това е перспективна насока поради нарастващото търсене на социални услуги за възрастното население, при сегашните свити възможности за наемане в индустрията, както и според възможностите именно малкият и мини бизнес да поеме сегменти от социалния сектор и социалните дейности. Тази предметна сфера на обучение вече получи признание и по линия на включване на професията „социален асистент” в групата професии, по които ще бъде възможно валидизиране на придобито по неформален път знание. Може да се предполага, че то ще стимулира насочване на повече хора към свободните професии и ще съдейства за излизането им извън сферата на сивата заетост.

Специално внимание е необходимо да се отдели и на обучение на лица за самонаемане на „зелени” работни места или в полза на „позеленяване” на икономиката. Това е също една от перспективните насоки на заетостта, които предстои да се развиват в процеса на бъдещо реструктуриране и излизане от сегашната криза. Във връзка с това е нужна и специална подготовка на менажери на ЕТ и други фирми според стандартите на ИССО 14 0001 относно опазване на околната среда.

Заклучение

Първоначално формулираната хипотеза, че подобряването на общите икономически условия и равнища на заетост водят до намаляване на активността при самонаемането се потвърди частично. Оказва се, че и този сегмент на заетостта също се разширява при обща благоприятна ситуация на пазара на труда, но не толкова интензивно като сегмента на наетите.

Втората хипотеза за това, че възприемането на статут на самонает все повече губи значението си на стратегия за „оцеляване” на пазара на труда също се оказа частично вярна. В тежкия период на нарастване на безработицата и икономическа криза през 2009 г. самонаемането отново, както в минали периоди привлича някои безработни. Но в България то се развива в съответствие с общи тенденции в ЕС-27, при запазване на едни от най-високите относителни дялове на ангажираните с него лица. Страната също е във водещата група и според активността на участие на жените.

Самонаемането най-често започва да се практикува в България след 40 години. Това също е обща тенденция за страните-членки на ЕС. Жените обаче имат сравнително равномерно присъствие в самонаемането през целия им активен трудов живот.

Самонаетите имат добре развити структури на образование. Зад високите дялове на висшистите обаче стоят ниски абсолютни стойности и поради това самонаетите не могат да имат особено силно влияние върху общата образователна структура на зетите. Семейните неплатени работници запазват преобладаващи дялове при лицата с основно и по-ниско образование. Те са

основно жени и тези степени са свързани с ниската механизация на селското стопанство и на работата в бита.

Според отрасловата специализация самонаемането е най-силно развито в сферата на селското стопанство и в търговията, услугите и туризма. И за двете икономически групировки е характерно преобладаващо присъствие на дребен бизнес със сезонен характер, в който почти в еднаква степен участват както мъжете, така и жените.

Предположението, че бизнес средата стимулира в еднаква степен самонаемането на мъжете и жените не се потвърди. Както беше посочено тази среда и други фактори правят самонаемането по-подходящо за мъжете в България. Във връзка с това за жените е необходимо да се създадат по-активни предпоставки за професионална мобилност и по-широк достъп до самонаемане. Може да бъде организирано специализирано проучване за уточняване на претенциите на самонаетите мъже и жени към тази форма с оглед формулиране на подходящите диференцирани стимули за достъп и за стабилност в нея.

Съществува добре изразена необходимост от стимулиране влизането на младежите в самонаемане. Специално внимание трябва да се отдели на младите жени, които са в началото на професионалната си кариера и при съвместяване на отглеждането на дете с платен труд. Отрасловата специализация на труда на самонаетите доказва, че жените имат основен дял в селското стопанство, за което са характерни условия на труд от ниско качество. Подобряването им може да бъде предмет на конкретна група политики на пазара на труда.

Съществуват възможности за оставане на съществена част от самонаетите в сивия сектор, с което се потвърди предварително формулираното предположение. Сивотата в самонаемането се дължи в определена степен на злоупотреба с преференциални условия предоставени на някои групи самоосигуряващи се. Слабият контрол също е от значение, особено по отношение на плащани данъци и социално-осигурителни вноски. За самонаетите важи изискването както за засилване на превенцията срещу преминаване в сивия сектор, така и за засилване на контрола спрямо това движение. Засега контролът не е достатъчно активна бариера, а законодателството позволява работа „на сиво” без извършване на допълнителни (високи) разходи, вкл. и за заплащане на наложени глоби и санкции.

Политиките на пазара на труда предлагат ограничени финансови стимули за самонаемане. Те имат значение, ако се прилагат в пакет с другите преференции за самонаетите. От значение е и регистрираната бизнес активност и стопанската конюнктура, които в общия случай определят възможностите на получаване на финансов ресурс и мащабите на търсенето на произведените от самонаетите продукти и услуги. Мащабът на субсидираната заетост се оказва, че не може да 'отклонява' лицата на пазара на труда от

наемане по трудов договор, което дава основание за пълно отхвърляне и на последната хипотеза.

Прегледът на провежданите политики на пазара на труда позволява да се обобщи, че се прилагат мерки за общо насърчаване участието в самонаемане. Необходимо е засилване ролята им чрез комбиниране с други мерки и преди всичко – с квалификационни курсове, но при разширяване на предмета на обучение в посока към съвременни тенденции в развитието на качествена заетост. Политиките спрямо самонаемането трябва да се насочат по-активно не толкова и не само към обслужване на старта му (както е досега), колкото към икономическата и социалната реализация на тази форма, нейното разширяване и развитие, както и към обслужване на обективната преходност.

Съществуват неоползотворени възможности за популяризиране на самонаемането като печеливша стратегия на пазара на труда в определени области на стопанска дейност. Реализирането им предполага развитието на бизнес и трудова мобилност на основа промени в законодателството, разширяване обектите на стратегическо планиране на мини и малкия бизнес, комбиниране на ефикасно насочени политики на пазара на труда и извън него за насърчаване на самонаемането и въобще на заетостта.